

PhDr. Jan Gebhart

Konec druhé světové války: Československo a Evropa

Poznámky k 50. výročí

Na jaře roku 1945 se chýlila válka na evropském kontinentu k vítěznému zakončení. Na východě se blížila Rudá armáda k Berlínu a Vídni, západní vojska překročila Rýn a postupovala do nitra německého území. Zánik Velkoněmecké říše již byl pouze otázkou času. Bylo zřejmé, že je na dohled konec válečné vřavy a utrpení milionů Evropanů, a zdálo se, že také budou naplněny všechny naděje vkládané do vítězství demokratické koalice světových velmocí.

Jenomže vítězství jedněch a porážka druhých nepřinesly očekávanou skutečnost, slibovanou představiteli koalice Spojenců. Válka, která si vyžádala miliónové oběti a obrovské hmotné škody, končila, ale přinášela také vysněnou podobu míru? Z války vzešel jiný svět, než se předpokládalo. Záhy se prokázala nereálnost vidiny poválečného světa, charakterizovaného téměř harmonickou a mírovou spoluprací vítězných velmocí, ve které bude triumfovat demokracie a svoboda nad diktaturami, totalitou a násilím. Různorodost předválečných konfliktů se polarizovala na dva mocenskopolitické bloky a střet jejich idejí, snah a záměrů předurčil na dalších více než čtyřicet let osudy lidstva. Marně apeloval na morálku a svědomí mocných Winston Churchill, když ještě před koncem války napsal v dopise J. V. Stalinovi: „*Není zvláště potěšující vyhlídka na dobu, kdy vy a země, které ovládáte, a navíc komunistické strany v mnoha jiných státech, budete všichni na jedné straně, a ti, kteří tíhnou k národům mluvícím anglicky a jejich spojencům a dominiím, na straně druhé. Je zcela zřejmé, že spor mezi těmito skupinami by rozbil svět na kusy a že my, vedoucí představitelé na obou stranách, kteří bychom s tím měli něco společného, bychom vstoupili do dějin poznamenaní hanbou.*“

Na přelomu dubna a května 1945 vstoupila válka také na dosud okupované území Čech a Moravy, které stále ještě tvořilo významné zázemí hitlerovského Německa. Zrekapitulujme ve stručnosti průběh událostí oněch posledních týdnů a dnů, jež vyvrcholily v Praze 9. května příjezdem Rudé armády a uzavřely tak nejen válečný konflikt v Evropě, ale také šest let okupace českého národa a šestiletý zápas odboje doma v zahraničí o znovuzřízení ČSR.

Linie fronty probíhala v polovině dubna 1945 na východě zhruba mezi Brnem - Vyškovem - Žilinou a Ostravou, na západě překročily již 18. dubna první útvary americké armády hranice předmnichovské republiky (25. dubna obsadily Cheb) a v příštích dnech po přesku-pení sil pokračovaly v útoku do vnitrozemí Čech.

Německé vojenské velení a okupační správa se snažily vytvořit a udržet takové podmínky, které měly jednak zabránit vnitřním nepokojům, a jednak umožnit německým

jednotkám pokračování v boji na území Čech a Moravy. Proto také 25. dubna převzal veškerou velitelskou pravomoc nad německými jednotkami generál polní maršál F. Schörner, velitel skupiny armád Střed. Kromě vojenských plánů a připravovaných operací usilovali také představitelé okupační správy (zejména německý státní ministr K. H. Frank) aktivní politikou a diplomacií vytvořit novou „českou vládu“, pokoušeli se vyjednávat s Američany - paralyzovat důsledky blížící se vojenské porážky a především zamezit vypuknutí povstání na dosud okupovaném území. Kritičnost situace a marnost své dlouhodobé propagandistické práce v protektorátním tisku a pochopil dokonce i protagonista české kolaborace, bývalý plukovník čs. armády a v té době ministr protektorátní vlády Emanuel Moravec, když (nedlouho před svou sebevraždou) 2. května napsal: „*Tato válka přeorala politicky pomalu celý svět. Unavený, nervově vyčerpaný člověk, často hladový a nezaměstnaný, vrhá se do náručí bolševismu, jako se hnál po první světové válce za demokracií.*“

Přes všechna zabezpečovací a represivní opatření okupantů probíhaly v řadách odboje přípravy na povstání v Čechách a na Moravě již v předchozích měsících a týdnech roku 1945. Příznačné na tom bylo, že se připravovalo dokonce po několika liniích za účasti různorodě politicky orientovaných sil, ovšem spojených tehdy ještě jediným prvořadým společným cílem: osvobozením a vyhnáním okupantů. Do příprav se zapojila Česká národní rada (ČNR), vojenská velitelství, např. Alex (gen. F. Slunečko), Bartoš (gen. K. Kutlvašr, pplk. F. Bürger), odbojová organizace Rada tří, ale také komunisté a partyzánské hnutí.

V průběhu příprav se však nepodařilo navázat účinnou spolupráci všech zúčastněných složek, a naopak je třeba říci, že všechny předběhl překotný vývoj událostí. Různé zprávy, které již v prvních květnových dnech kolovaly po Čechách a Moravě, např. o Hitlerově sebevraždě, pádu Berlína, údajné přítomnosti Američanů v Praze, a současně se prohlubující krize okupačního režimu, zvyšovaly napětí a vedly k radikalizaci zejména na venkově a v menších městech.

Lavinovitě se šířící informace o údajném konci války se staly podnětem k povstalecké akci v Přerově dne 1. května, kterou však okupanti nasazením všech dostupných sil zlikvidovali. Obdobně postupovali v následujících dnech proti akcím ve středních Čechách (Nymburk, Nový Bydžov, Rakovník), v Podkrkonoší (Úpice, Semilsko, Železnobrodsko), na Plzeňsku či Podbrdsku a snažili se je v zárodcích potlačit. Vzhledem k dosud nejsilnější koncentraci německých branných a bezpečnostních sil na okupovaném území v řadě míst odpověděli okupanté na povstalecké akce protiútokem a potlačili je, anebo proměnili ve většinou nerovný a obětivý boj, který probíhal v relativně velké vzdálenosti od válečných front. Odlišná situace vznikla na severovýchodní a jižní Moravě, kde již nedaleko probíhala fronta a postupně slábly obranné ústupové boje německých jednotek. Tam ozbrojené povstání iniciovali partyzáni (např. Ivančice, Vsetín, Velehrad), kterým se podařilo navázat spojení s postupujícími jednotkami Rudé armády v přifrontových oblastech a u Vsetína s vojáký 4. brigády 1. čs. armádního sboru, s jejichž pomocí bylo město osvobozeno.

5. května 1945 vyvrcholilo spontánní ozbrojené vystoupení povstáním v Praze. Do jeho čela se postavila Česká národní rada s předsedou prof. A. Pražákem, ustavená v širším složení koncem dubna 1945. Také tady předběhly události stav příprav. Pro průběh Pražského povstání měla značný význam spolupráce ČNR s Vojenským velitelstvím Velká Praha - Bartoš, protektorátní policií, ale také s pracovníky komunikací a rozhlasu. Ten podnítil a dal svým povstaleckým vysíláním nejen signál ke všeobecnému vystoupení jak v Praze, tak na

celém dosud okupovaném území, ale sehrál také roli koordinátora povstaleckých sil v českých zemích.

Prvního dne dosáhli povstalci v Praze řady úspěchů, využili momentu překvapení a zatlačili německé síly v některých městských částech do defenzivy. Avšak povstání v Praze a na dalších místech ohrozilo plány německých velitelů a nové vlády ještě stále existující Říše velkoadmirála Dönitze urychleně provést stažení německých vojsk z východní fronty na západ. Ve snaze zajistit si ústupové trasy a zejména důležitý pražský komunikační uzel přešly německé jednotky od 6. května do protiútoků. Jejich postup vůči protivníkovi charakterizovala brutalita, vraždění zajatců i civilního obyvatelstva bez ohledu na válečné konvence. V odpoledních hodinách 6. května zasáhli do bojů v Praze na straně povstalců také vlasovci (příslušníci tzv. Ruské osvobozené armády) a těžkými zbraněmi vydatně napomohli na některých úsecích povstalecké obraně. Jejich bojové vystoupení však v důsledku neshod a rozporů s ČNR, kdy se snažili vystupovat jako samostatný politický subjekt bez ohledu na cíle ČNR, druhý den prakticky skončilo a ráno 8. května zahájili přesun na západ. V bojích o město ztratili vlasovci do 7. května odpoledne na tři sta mužů.

Od 6. května a ve dnech následujících procházelo povstání jak v Praze, tak i v ostatních oblastech kritickým obdobím. Všem bylo zřejmé, že povstání mohou zachránit jenom jednotky a zbraně pravidelných vojsk a pražský vysílač zoufale volal na pomoc všechny spojenecké armády. Mezitím však znovu sehrály v závěrečné etapě války na evropském bojišti svou roli politické spory mezi hlavními členy spojenecké koalice.

Sovětský svaz a jeho „velký vůdce, skvělý strateg světového komunismu a proletářské revoluce“ J. V. Stalin nehodlal přece promarnit výtečnou šanci, kterou tehdy nabízela jedinečná souhra událostí politických a válečných. Rudá armáda nepostupovala za hranice sovětské země jenom proto, aby dovršila porážku svého úhlavního a přímého nepřítele, nacismu, likvidovala hitlerovské Německo a přinesla národům střední a jihovýchodní Evropy mír, svobodu a nezávislost, ale především měla vyplnit vzniklé mocenské vakuum a zabezpečit Sovětům dominantní vliv v daném geopolitickém prostoru.

V dubnu 1945 se již markantně projevoval podstatný rozdíl v chápání a interpretaci dohod z Teheránu a Jalty mezi Sovětským svazem, USA a Velkou Británií. To také Brity a Američany přimělo, aby se pokusili v poslední chvíli zrevidovat své původní záměry a proniknout svými vojsky co nejdále přes dohodnutou demarkační linii. Zejména Britům ležel na srdci budoucí osud Evropy v obavě ze sovětské nadvlády, avšak Američané tento postoj dostatečně nechápali, byli zdrženliví, nechtěli podráždit dalšího z „velké trojky“ a také sledovali své vlastní zájmy. To se také projevilo již v otázce útoku na Berlín. A navíc - Američané potřebovali síly Rudé armády pro porážku Japonska. Již 15. dubna 1945 se sešel v Moskvě americký velvyslanec A. Harriman se Stalinem, aby spolu znovu a podrobněji hovořili o válce na Dálném východě. Jen v těchto souvislostech lze porozumět smyslu slov z dopisu, který zaslal 25. dubna 1945 náčelník generálního štábu pozemních vojsk a vojenský poradce prezidenta USA generál George Marshall generálu Dwightu Eisenhowerovi: *„Proč bychom měli ohrožovat život třeba jen jediného Američana a Brita, abychom se zmocnili území, které budeme brzy předávat Rusům?“*

Československo zaujímal v silokřivkách velmocenských střetů poněkud zvláštní místo. Nepatřilo mezi ony evropské státy, o jejichž osudech se hrálo při rozdělování sfér vlivu mezi Stalinem a Churchilllem. Nepatřilo ani k poraženým státům, mělo přece své mezinárodně uznávané smlouvy s velmocemi, které respektovaly jeho právní kontinuitu, zaručovaly

obnovu v předmnichovských hranicích. Jeho postavení se opíralo o tyto garance, ale zdůrazňujeme, že také v poválečných souvislostech zejména o „Smlouvu o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci“, kterou podepsali na dobu dvaceti let v Moskvě 12. 12. 1943 za přítomnosti J. V. Stalina a vedoucí osobnosti čs. zahraničního odboje, dr. E. Beneše, velvyslanec Z. Fierlinger a sovětský lidový komisař zahraničních věcí V. M. Molotov. Tu ještě doplňovala „Dohoda o poměru mezi čs. správou a sovětským vrchním velitelem po vstupu sovětských vojsk na čs. území“ z 8. května 1944. Sověti považovali tyto smlouvy za jeden z nástrojů své velmocenské politiky a spatřovali v obnoveném Československu svého příštího vazala. Nové politické poměry v Evropě vzala na vědomí s blížícím se koncem války také čs. exilová vláda v Londýně a v březnu 1945 se vydal prezident E. Beneš a někteří její členové do Moskvy, aby rokovali s vedením čs. komunistů o podobě a personálním složení příští čs. vlády. Proč by tedy měly vyvstat problémy s Československem v závěru války v Evropě, když vše bylo jasné?

A přesto si v prvé řadě dělal starosti o Československo a britské zájmy sám premiér Churchill. Jako jeden z mála tehdejších mocných si totiž uvědomoval v celém rozsahu důsledky politického významu vstupu sovětských či amerických vojsk do Prahy a do českého vnitrozemí pro budoucnost střední Evropy. Britové od poloviny dubna 1945 podnikli řadu iniciativních diplomatických kroků, aby přesvědčili své americké spojence o nezbytnosti postupu jejich vojenských jednotek za předpokládanou a dohodnutou čáru dotyku s Rudou armádou. Novému americkému prezidentovi H. Trumanovi napsal Churchill 30. dubna: „*Nemohou být nejmenší pochybnosti, že osvobození Prahy i pokud možno největšího území západního Československa vašimi silami by mohlo zcela změnit poválečnou situaci Československa a mohlo by příznivě ovlivnit situaci ve vedlejších zemích.*“ Britská snaha zrevidovat a napravit svůj někdejší nezáměr o středoevropskou problematiku na poslední chvíli ovšem již přicházela opožděně. Na podstatě nic nezměnil ani jistý posun v americkém stanovisku, když se Truman přiklonil k Churchillově návrhu a dal vojenským expertům příkaz projednat s generálem Eisenhowerem vojenské otázky plánu. Jak se dalo čekat, narazil na rozhodné odmítnutí ze sovětské strany.

Ráno 5. května zahájila útok do Čech 3. americká armáda jednotkami V. a XII. sboru. Jejich vojáci vstoupili již 5. 5. do Domažlic, Tachova a Klatov. Následujícího dne do Strakonice, Plzně a Mariánských Lázní. Již předtím konstatoval velitel expedičních sil Spojenců gen. Eisenhower, že jeho vojska postupují rychleji, než se předpokládalo a v dané chvíli zaujímají pozice takřka o polovinu blíže ku Praze než Rudá armáda. Protože neočekával z vojenského aspektu žádné zásadní překážky v dalším postupu, navrhl 4. května sovětskému vrchnímu velení, že vojáci generála Pattona budou pokračovat v útoku až na čáru řek Vltava a Labe. Ještě téhož dne obdržel zamítavou odpověď náčelníka sovětského hlavního štábu generála Antonova s žádostí, aby se Američané zastavili na předem dohodnuté linii České Budějovice - Plzeň - Karlovy Vary. V sovětské odpovědi se dále uvádělo, že již je operačně naplánováno osvobození Prahy a kromě toho by mohly z eventuálního promísení vojsk vzniknout vážné potíže. Bylo jasné, že dohoda mezi velkými Spojenci nebude jednostranně porušena. Generál Eisenhower, který respektoval stanoviska a rozhodnutí politiků, na sovětskou žádost přistoupil. Ještě jednou 6. května v depeši Antonovovi zdůraznil, že sovětské odmítnutí amerického plánu na postup „*předpokládá, že sovětská vojska jsou schopna postupovat rychle, aby vyjasnila situaci ve středu země*“.

Je zřejmé, že iniciativa západních Spojenců a zejména drama povstalců v Praze i v Čechách a na Moravě zkomplikovaly a také narušily sovětské válečné plány. Sovětské velení jimi bylo donuceno jednat v nepředvídaném a nepříjemném operativním spěchu. Již 6. května proto zahájila vojska 1. ukrajinského frontu od Drážďan ve směru na jih pražskou operaci a krátce po nich přešly do rozhodujícího útoku také jednotky 4. a 2. ukrajinského frontu na Moravě.

7. května podepsali ve francouzské Remeši zástupci Spojenců a třetí říše dokument o kapitulaci německé armády, jež měla po ratifikaci vstoupit v platnost v první minutě 9. května. V Praze však v té době nadále pokračovaly urputné boje na barikádách, a to nejen v okrajových čtvrtích, ale i ve středu města. Teprve 8. května se začaly projevovat důsledky informací jak o kapitulaci v Remeši, tak o postupu Rudé armády do českého vnitrozemí. Bez ohledu na přicházející zprávy se v Praze stále bojovalo. Teprve odpoledne 8. května podepsali zástupci ČNR a za německou stranu gen. Toussaint „Protokol o provedení kapitulace německých branných sil v Praze a okolí“. Mimo jiné se v něm určovalo, že Němci okamžitě zastaví boje a bude jim dán volný průchod na západ, že všechny těžké německé zbraně a munice budou odevzdány Čechům, že nic nebude úmyslně poškozeno, letadla zůstanou na letištích v Ruzyni a ve Kbělcích, že budou ihned propuštěni spojenečtí váleční zajatci a německé ženy a děti budou požívat ochrany Mezinárodního červeného kříže, že protokol neovlivňuje podmínky, které byly dány německým jednotkám už dříve spojeneckým velitelstvím. Nicméně ani po podpisu okamžitě neustaly boje. Porušování stanovených podmínek vyplývalo jednak z minimální znalosti obsahu protokolu mezi bojujícími stranami, a jednak z úsilí německých vojáků probít si co nejrychleji cestu z Prahy.

V ranních hodinách 9. května, dva dny po podpisu německé bezpodmínečné kapitulace, pronikly od severozápadu do Prahy první sovětské tanky. Krátce poté postupovaly ze severu další jednotky a za nimi pak následovaly hlavní tankové síly Rudé armády, aby zlikvidovaly a vyčistily ještě zbývající místa odporu ve městě a zablokovaly všechny ústupové komunikace. Na sklonku dne se setkaly na území Velké Prahy svazky 1., 2. a 4. ukrajinského frontu, které pak v součinnosti s ozbrojenými skupinami českých lidí a partyzánskými jednotkami prováděly v příštích dnech očistu již osvobozeného území, především v prostoru jihozápadně od Prahy.

Sovětské velení také vyslalo okamžitě zvláštní jednotky do západních Čech, aby zajistilo příslušníky Vlasovovy armády. U obce Lnáře je obklíčily, zatkly Vlasova a skupinu generálů, kteří byli převezeni do Moskvy a později popraveni. Ostatní důstojníky sovětských vojáků zastřelili na místě a další vlasovci byli odesláni na dlouhá léta do sovětských gulagů.

Ve Kbělcích přistáli 9. května také první čs. zahraniční vojáci, když přilétly letouny 1. čs. letecké smíšené divize. O den později dorazili příslušníci 1. čs. tankové brigády, začlenění do rychlé skupiny 38. armády 4. ukrajinského frontu. A o den později přiletěla do Prahy nová čs. „košická“ vláda s předsedou Z. Fierlingerem. 11. května 1945 převzala od ČNR její dosavadní výkonnou moc a začala tak rozhodovat v nových mezinárodních a vnitropolitických podmínkách o budoucnosti znovuobnovené a „osvobozené“ republiky.

Československo stanulo na prahu obnovy, na prahu dalších desetiletí, které charakterizovala sovětská nadvláda a diktatura proletariátu ve střední a jihovýchodní Evropě a v celosvětovém měřítku pojmy „železná opona“ a „studená válka“. Teprve přelom osmdesátých a devadesátých let přinesl zlom a nové naděje. Známy čs. publicista Ferdinand Peroutka napsal ve svém vynikajícím eseji *Demokratický manifest* již v roce 1959: „*Věci*

byly ode dna zviřeny, a lidstvo stojí před úlohou pojmout některá nová a potvrdit některá svá stará rozhodnutí. Ve svém osobním životě člověk dělá nyní to a potom ono, ale dohromady jde o to, jaká bude příští kultura lidstva. Snad s nechutí se někteří dívají na to, že je třeba stále znovu usilovat, bojovat a obhajovat to, čeho už jednou bylo dobyto. Ale život a historie nikdy nebyly jiné. V historii vždy bylo obsaženo světlo a tma, možnost a nutnost, rozumnost a chyby. Možnosti vždy musely být rozvíjeny vědomým úsilím, výsledky vždy střeženy, chyby vždy napravovány. Demokraté se nyní spojují, aby opakovali, obnovili dávnou lidskou volbu mezi svobodou a nesvobodou. Jinak by historie klesla na úroveň hromady přehod a náhod. Tu i předkové by v našich rukou ztratili čest a velikost.“

Blíží se padesáté výročí konce druhé světové války. Mezinárodní společenství by si mělo při této příležitosti připomenout, že tato válka patří definitivně do historie, že sice utrpení a zkušenosti, které přinesla tolika národům, nesmějí nikdy vymizet z naší paměti, že však už nemá smysl se k ní politicky vracet a znovu pouštět do mezinárodní politiky a do mezinárodního práva demony, které tato válka vyvolala. Jednou už tomu všemu musí být konec. Tak, jako by se Evropa neměla politicky dělit na malé a velké, na mocné a méně mocné, neměla by se už dělit ani na dávné vítěze a dávné poražené, na dávné oběti a dávné utlačovatele. Její naděje není v minulosti, ale v její budoucnosti.

Václav Havel: Naděje do našich srdcí (úryvek z novoročního projevu)